

УДК 811.161.2'373.45:811.163.2'373(091)

ДАВНЬОБОЛГАРСЬКА ЛЕКСИЧНА СПАДЩИНА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Албена СТАМЕНОВА

*Софійський університет Св. Клімента Охридського
Бульвар Цар Освободител, 15, Софія, 1000 (Болгарія)
Кафедра слов'янського мовознавства*

У статті розглядаються причини виходу з ужитку протягом XVIII–XIX ст. великої кількості давньоболгарських слів, запозичених українською мовою, з огляду на специфіку історичного та культурного розвитку України після приєднання її до Росії в середині XVII ст.

Ключові слова: давньоболгарські лексичні елементи, запозичення, українська літературна мова, вихід з ужитку, приєднання України до Росії.

Одним із важливих аспектів дослідження давньоболгаризмів у сучасній українській літературній мові (СУЛМ) є з'ясування причин втрати українською мовою великої кількості давньоболгарської лексичної спадщини протягом XVIII–XX ст. Питання про давньоболгарську лексику в українській літературній мові (УЛМ) на різних етапах її розвитку досі в науковій літературі не розглядалося.

Стаття побудована на результатах і висновках роботи автора над дисертацією на тему “Лексичні давньоболгаризми в сучасній українській літературній мові (з огляду на їхню історію)”. Критерії добору давньоболгарських лексичних одиниць пов'язані з різними характерними фонетичними, словотвірними, семантичними та іншими рисами, специфічними для давньоболгарської мови, які відрізняють її від інших слов'янських мов.

У пропонуваній розвідці розглядаються повнозначні давньоболгарські лексеми (до уваги не беруться прийменники, сполучники, частки, власні назви, етноніми та похідні від них) з X–XI ст. Згідно з прийнятою в даній праці термінологією, *давньоболгаризмами* вважаються: 1) давньоболгарські слова, специфічні для давньоболгарської мови IX–XI ст., наприклад: **ВРАГЪ**, **ГЛАДЪ**, **БЛАГОДѢШНІЄ** та ін.; 2) давньоболгарські слова, засвідчені в пам'ятках середньоболгарської писемності XII–XV ст., належність яких до давньоболгарської мови можна довести: **БЛАГОРАЗѸМЪНЪ**, **БАГРІАНОРОДЪНЪ**, **ЗААТОЛЮБНЪ** та ін. Генетичним джерелом давньоболгарських запозичень в літературній українській мові є давньоболгарська мова, а посередником таких запозичень – церковнослов'янська мова (давньосхіднослов'янська, українська та російська редакція давньоболгарської мови). Отже, терміном “*давньоболгаризми*” позначаються лексичні запозичення з давньоболгарської мови, які проникли в українську мову не прямим шляхом, а за посередництвом мови церковнослов'янської.

Українська писемність досліджувалася за лексикографічними джерелами протягом трьох етапів її розвитку, а саме: XI–XIV ст., XV–друга половина XVII ст. і XX ст. Нами було виявлено 3555 давньоболгарських слів з давньоболгарських писемних пам'яток X–XI ст. у лексиці давньосхіднослов'янської писемності XI–XIV ст. Це такі слова, як: **НЗАЄКОВАННІЄ**, **НЗРЕЦН**, **НСХОЖДЕННІЄ**, **МАСОПѠСТЪ**, **НАДЕЖДА**, **НАСАѢДНІЄ**, **НАСТАВЛЕННІЄ**, **НЖЖДА**, **ПРАГЪ**, **ПРѢДЪТЄЧА**, **РАСПАДАТИ СѦ**, **РАЗОРѢТИ СѦ**, **СРАМЪ**, **СРАЧНЦА**, **СРЕБРОЛЮБЪЦЪ**, **СКЖДѢЛЬНИКЪ** та ін.; 1900 давньоболгарських лексем у давньоукраїнській писемності XV–другої половини XVII ст., а саме: **БРѢМА**, **ВЕЖДА**, **ВЛАГА**, **ВЛАСТЬ**, **БЄСЧЪСТНІЄ**, **БОГОРОДНЦА**, **БѠКѢА**, **ВѢДѢННІЄ**, **ВЄЛѢННІЄ**, **ВРЕДЫНЪ**, **ВЄСЄДРЪЖНТЄЛЬ**, **НСТОЧЬНИКЪ**, **ВОЖДЪ**, **ВЄЛНЧНІЄ**, **АЖКАВЪ**, **НЄКЛЮЧНМЪ**, **НЄОДРЪЖНМЪ**, **РПѢЛЬСТЬ**, **ПЖЧННА**, **РАБЪ**, **САМОДРЪЖЪЦЪ**, **САСТЪНЪ**, **ѠБѢЖНЦЄ**, **РАСПЪТНІЄ**, **ШЬСТВНІЄ** та 853 давньоболгарських слів у лексиці сучасної української літературної мови, як, наприклад, *агнець*, *аз*, *багряниця*, *безмірний*, *жупел*, *житие*, *зачаття*, *злак*, *злато*, *злодіяння*, *злонравний*, *іменитий*, *істинний*, *казання*, *клич*, *крамола*, *книга*, *купина*, *куца*, *ложе*, *ланіта*, *люб'язний*, *маститий*, *милосердий*, *миротворець*, *моці*, *насуцний*, *нерукотворний*, *обитель*, *одр*, *причастя*, *проповідь*, *старець*, *срамота*, *судьба*, *чадо*, *юрод* та ін. Більш 1500 слів з усіх 3555, які знаходимо в словниках XI–XIV ст., вийшли з ужитку і в лексикографічних джерелах XVI–XVII ст. відсутні. Це, головню, рідко вживані, книжні, важкі для сприймання слова, наприклад **ВЪЗНЄПЦІЄВАТИ**, **СТѠДОДЄАННІЄ**, **БЛАГОСЛОВЄСТНТИ**, **БЛАГОПРНЄЖЫНЪ**, **ВЪЗВРѢЦН** та ін. Ці слова відсутні також у лексиці сучасної російської літературної мови (СРЛМ). 1039 давньоболгарських слів вийшли зі складу УЛМ протягом XVIII–XIX ст., і в сучасній мові їхнє місце зайняли українські еквіваленти, напр. **БЛАГОДАРНТИ** – *дякувати*, **БРАКЪ** – *шлюб*, **БЪДРОСТЬ** – *батьорість*, **ВЪЗВРАННТИ** – *заборонити*, **ДОСТОЯННІЄ** – *надбання*, *набуток*, **ДѠШѠЄСПЪШЫНЪ** – *сприятливий*, **ДРЪЗНОВЄННІЄ** – *відвага*, *смівливість*, **ДѠНОВЄННІЄ** – *подув*, *подих*, **НСТОЧЬНИКЪ** – *джерело*, **КЛЄВЄТНИКЪ** – *наклепник*, **СЪЧЄТАТИ** – *сполучити*, **ПЛѢНЪ** – *полон*, **ПРѢБРАЗОВАТИ СѦ** – *перетворюватися*, та ін. Вони збереглися в лексиці СРЛМ, як і всі наявні в СУЛМ давньоболгаризми, тобто, лексика СРЛМ містить близько 1900 давньоболгарських лексем. З огляду на обмежений обсяг статті тут, як і в попередніх випадках, наведено лише невелику частину прикладів.

Історія давньоболгарських лексичних запозичень в УЛМ має дві характерні риси. *Перша* з них є наслідком внутрішнього розвитку української мови і пов'язана з фонетичною (і частково морфологічною) адаптацією давньоболгарських слів в українському мовному оточенні. *Друга* – екстралінгвальна – зумовлена специфікою політичного і культурного розвитку України, яка значною мірою впливає на розвиток УЛМ. Ця специфіка сприяє формуванню відмінної від російської норми літературної мови, що допускає вживання адаптованих давньоболгаризмів, використання на місці давньоболгаризмів їхніх загальнослов'янських лексико-семантичних варіантів, які не містять давньоболгарських диференційних ознак, або пряму заміну давньоболгариз-

мів власною лексикою. Саме ця особливість є причиною наявності в СУЛМ значно меншої кількості давньоболгарських лексем, аніж у СРЛМ.

Адаптація запозиченого чужомовного матеріалу здійснюється в усіх мовах у різні періоди історії. Цього явища тут торкатися не будемо, зазначимо лише, що в українській мові адаптація відбувається відповідно до історичних змін у фонетиці.

Серед важливих чинників, які мають безпосереднє відношення до історії УЛМ у XVI–XVII ст., доцільно відзначити: 1) широке вживання і сильні культурні позиції так званої “простой мови”; 2) дедалі більший розрив між церковнослов’янською і розмовною мовою і дедалі слабше володіння церковнослов’янською, що спостерігається ще до XVI ст.; 3) сильний польський культурний та мовний вплив; 4) вплив Реформації на українське суспільство і поява з огляду на нього перших спроб перекладу Святого Письма та іншої богослужбової літератури на “просту мову”; 5) контрреформація і відродження інтересу до церковнослов’янської мови.

Давньоболгарська мова завжди відігравала фундаментальну роль в історії української писемної культури, зокрема, вона лягла в основу церковнослов’янської мови, яка виконувала функцію літературної мови в українських землях. Протягом XIV–XVII ст. іншомовні мовні елементи активно проникають у релігійну й інтелектуальну сфери, водночас складаються сприятливі умови для розвитку елементів народної мови, які певною мірою починають входити у сферу літератури. При цьому церковнослов’янська мова продовжує виконувати свою роль як культурна мова суспільства. Про це свідчить давньоболгарський лексичний прошарок, широко представлений у писемних пам’ятках української мови, особливо XVI–XVII ст.

У XVIII ст. відбувається 1) занепад давньоукраїнської літературної мови; 2) зміна діалектної основи УЛМ; 3) формування нової української літературної мови на народній основі.

Специфіка формування норми УЛМ тісно пов’язана з історичною і культурною ситуацією на українських землях. У середині XVII ст. відбулося приєднання України до Росії, що має глибокі, тривкі і всебічні виміри в культурному житті українського суспільства. Ми завжди повинні оцінювати цей факт як глибокий культурний катаклізм, який поділяє історію українців на періоди “до” і “після” цієї події.

Коротко зупинимось на основних фактах історії УЛМ у XVIII і частково XIX ст., коли найяскравіше проявляються результати її специфічного розвитку.

1. У XVIII ст. занепадають два різновиди давньоукраїнської літературної мови – “слов’яноруська” і “проста”.

Після приєднання до Росії освітній рівень українського населення різко знижується. У 60-х роках XVIII ст. починає втрачати авторитет і вплив. Києво-Могилянська академія як прихильник та популяризатор давньоукраїнської літературної мови, високої освіти і культури. Царський уряд Росії позбавляє академію матеріальної підтримки, проводить низку реформ, спрямованих на русифікацію викладання і перетворення цього освітнього закладу в звичайну духовну академію, мова викладання в якій не має нічого спільного з давньоукраїнською літературною мовою. 1819 р., ставши звичайною духовною академією за зразком російських навчальних закладів для підготовки духівників з вищою богословською освітою, Києво-Могилянська академія припиняє своє існування¹.

¹ Плюц П.П. Історія української літературної мови. Київ, 1971. С.208.

Одразу ж після приєднання української церкви до російської, а саме 1668 р., царський уряд почав обмежувати друкування українських книг. У 1677 р. Московський патріарх видає указ про знищення українських книг, тому що вони **“несходны съ книгами московскими”**. 1689 р. патріарх заборонив друкувати будь-які новонаписані книги в друкарні Києво-Печерської Лаври, наказавши надсилати всі книги, що друкуватимуться, для схвалення до Москви. З 1720 р. За наказом цар Петра I у Києві й Чернігові можуть друкуватися лише книги, які нічим не відрізняються від московських. Києво-Печерській Лаврі наказано своїм коштом надсилати всі рукописи для перевірки до Москви. 1755 р. Синод розпорядився переробити по-московськи Четві-Мінеї Д.Ростовського і Києво-Печерський патерик. У 1766, 1775, 1786 рр. заборонено друкувати і продавати в Україні книги, які відрізняються від книг, що друкує Московська друкарня. “Тому не дивно, що за XVIII ст. маємо мало українських друкованих творів, але ми сильні в рукописах, які випадково виходять в світ в XIX ст.”, – писав І.Огієнко².

Позбавлена підтримки в освітньому процесі та книгодрукуванні, в XVIII ст. давньоукраїнська літературна мова опинилася під серйозною загрозою. І хоча її використання триває до кінця XVIII ст., занепад обох її різновидів – неминучий. На думку П.Житецького, “...два різновиди літературної малоруської мови – мова слов’яномалоруська і книжна малоруська – повинні були зникнути в загальному потоці літературного руху, створеного Петром Великим”³. Дійсно, у XVIII ст. “проста мова” вживається лише на Правобережжі й у Галичині, які до останнього розподілу Польщі перебувають в її адміністративному підпорядкуванні.

Занепад традицій староукраїнської літературної мови, в якій давньоболгарська спадщина становила чималий прошарок культурної лексики, спричинив втрату значної її частини.

Протягом XIV–XVII ст. основу так званої “простої мови” давньоукраїнської літературної мови формують південнозахідні говірки. Після приєднання України до Росії в розмовній українській мові різко зростає значення південно-східних діалектів. Спостерігається тенденція до зміни діалектної бази давньоукраїнської літературної мови, що проявляється у посиленні впливу південно-східних говірок.

На відміну від російської мови, давньоукраїнська літературна мова не стає новою літературною мовою українського народу. Через переміщення центру історичних подій на схід, давньоукраїнська літературна мова стає ще віддаленішою від розмовної мови, тобто, від народних говірок Східної України.

Тотальна русифікація міст, запровадження російської мови в уряді, перехід інтелігенції та козацької верхівки на російську мову роблять давньоукраїнську літературну мову, далеку від народної мови Східної України, непотрібною. Наприкінці XVIII ст. вона повністю виходить з ужитку на українських землях, включених до складу Росії. Замість давньої літературної мови, в Східній Україні наприкінці XVIII ст. виникає літературна мова на новій діалектній основі.

У XVIII ст. відбувається формування нової української літературної мови на народній основі. У цей час в умовах культурного зростання російської нації дедалі частіше звучить думка, що українська мова є не чим іншим, як діалектом російської мови. Українське суспільство на периферії імперії є провінціалізованим та економічно слабким, його еліта дедалі більше русифікується. Українське суспільство ще не є цілісним, тому процеси формування єдиної літературної мови в ньому протікають

² Огієнко І. Як Москва знищила волю друку Київ-Печерської лаври. 1921. С.15.

³ Житецький П. Энеида Котляревського и древнейший список ее, 1900. С.57.

повільно і нецілеспрямовано. На відміну від російської мови, яка обслуговує культуру й адміністрацію могутньої держави і користується її покровительством, українська мова інтегрована в руслі чужої державності зі статусом діалекту, й здається, ніхто не проявляє інтересу до її існування⁴.

Ідеологічне завдання, яке постало перед українським народом у ХІХ ст., кардинально відрізняється від того, що стоїть перед російським народом. На початку ХІХ ст., коли українське дворянство русифіковане і народ перебуває в небезпеці, денационалізація, спорідненість двох мов призводять до загрози перетворення української мови в діалект російської. Питанням першочергової важливості для українського народу як самостійного етносу стає формування власної літературної мови. Створення нової української літературної мови на народній основі було, по суті, безальтернативним вибором, оскільки стару літературну основу вже було втрачено. У той час церковнослов'янськими, а разом з ними і давньоболгаризми як невід'ємна частина церковнослов'янської мови вже стали органічною частиною російської мови. Через це в контексті української вони сприймаються вже як русизми, тобто, негативно⁵.

Під впливом історичних обставин, в умовах тісного співіснування і взаємодії українська і російська мови пішли різними шляхами становлення літературних норм. Головною причиною цього була соціально-політична ситуація. Формування російської літературної мови в той час, коли вона обслуговувала міцну імперську державність, при всіх його складностях цього процесу, зумовлювалася внутрішніми причинами різного характеру – культурного, літературного, власне мовного, ідеологічного (за Б.А.Успенським). Тому між другим і третім періодами розвитку мови (ХІV–ХVІІІ і ХVІІІ–ХХ ст.) існує спадкоємність, оскільки церковнослов'янські (давньоболгарські) елементи стають важливим компонентом формування російської мови, з'єднуювальною ланкою між послідовними періодами її історії.

Стосовно української мови, то тут стався розрив між Києворуським періодом і ХІV–ХVІІІ ст., з одного боку, і ХVІІІ–ХХ ст. – з другого⁶. Цей висновок підтверджується матеріалом нашого дослідження. У ХІ–ХІV ст. вийшли з ужитку головні маложивані та книжні слова, які відсутні також в лексиці СРЛМ. Протягом ХV–ХVІІІ ст. у лексиці УЛМ існувало близько 1900 давньоболгарських лексем. Упродовж ХVІІІ–ХХ ст. мова втратила також слова, які зберігаються в лексиці СРЛМ і сьогодні (1900 лексем), а в СУЛМ склад давньоболгарської лексики редукується до 853 лексем. У цьому сенсі слушною є думка І.К.Білодіда: “Тоді, як в російській літературній мові процес демократизації виявляється нашаруванням живої народно-розмовної стихії на літературну давньоруську мову і вливанням її в неї, в українській і в білоруській мовах процес ширший. Тут [в Україні й Білорусі] нова літературна мова формується на основі народної розмовної мови, сприймаючи елементи давньокнижної”⁷.

Здійснена робота з обробки лексикографічних джерел української мови та зібраний значний фактичний матеріал, як нам видається, дають змогу проілюструвати на прикладі змін у складі давньоболгаризмів деякі важливі моменти у розвитку УЛМ на певних етапах її розвитку.

⁴ Субтельні О. Україна. История. София, 1995. С.276, 290–291.

⁵ Сигалов П. Церковнославянизмы в украинском языке // California slavic studies, vol. 14. Ed. Henrik Birnbaum, Thomas Eekman, Hugh McLean, Nicholas Raisanovski. Berkley–Los Angeles–Oxford, 1992.

⁶ Сигалов П. Церковнославянизмы в украинском языке. Р.216.

⁷ Білодід І. К., Іжакевич Г. П., Франко З. Т. Співвідношення стилів української літературної мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими в період творення національних літературних мов. Доповіді радянської делегації. V Міжнародний з'їзд славістів. Софія, 1963. С.37.

Разом із цим, наше дослідження сприяє виявленню причин віддалення української мови від давньоболгарської, її церковнослов'янської мовної і літературної спадщини, яке відбулося у XVIII ст. під впливом ряду чинників, передовсім, приєднання України до Росії. Лише беручи до уваги культурні наслідки цієї історичної події в українському суспільстві, можна пояснити найбільш суттєві моменти і причини віддалення УЛМ від традиційної православно-слов'янської писемності й обмеженість складу давньоболгарської лексики в СУЛМ порівняно зі складом давньоболгаризмів у лексичі УЛМ XV–XVIII ст., як і в СРЛМ.

Словники:

1. Гринченко Б. Словарь української мови: Т. 1–2. Київ, 1996 (фототипне видання).
2. Етимологічний словник української мови: У 7-ми т. Київ. Т.1, 1982; Т.2, 1985; Т.3, 1989.
3. Картотека Словника української мови XVI–першої половини XVII ст. Львів, Інститут українознавства, Мовознавчий відділ.
4. Материали для словаря древнерусского языка: Т.1–3. Москва, 1958 (фототипное издание).
5. Пуряева Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів, 2001.
6. Русско-украинский словарь. Київ, 1962.
7. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: Т.1–2. Київ, 1977.
8. Словник української мови: У 11-ти т. Київ, 1970.
9. Словник української мови XVI–першої половини XVII ст., Вип.1–8. Львів, 1994–2001.
10. Старобългарски речник. Т.1. София, 1999.
11. Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) / Под ред. Р.М.Цейтлин, Р.Вечерки и Э.Благовой. Москва, 1986.
12. Українсько-російський словник: Т.1–6. Київ, 1953–1963.
13. Филкова П. Староболгаризмы и церковнославянизмы в лексике русского литературного языка. Учебный словарь. Т.1–3. София, 1988.
14. Этимологический словарь славянских языков / Под ред. О.Н.Трубачева. Москва, 1974.
15. Lexicon linguae slovenicae veteris dialecti. Vindobonae, 1850.
16. Sadnik, L., R. Aizetmüller. Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg, 1955.
17. Slovník jazyka staroslovinského. Sv. 1–3. Praha. Sv.1. 1958; Sv.2, 1973; Sv. 3, 1982.

**THE OLD-BULGARIAN LEXICAL HERITAGE
IN THE CONTEMPORARY UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE**

Albena STAMENOVA

*Sophia university of st. Kliment Ohrydski
15, Tsar Osvoboditel bulvar, Sophia, 1000 (Bulgaria)
The Chair of Slavonic Linguistics*

The article examines the reasons of falling into disuse during XVIII–XIXth c. of large number of old-bulgarian lexisms, adopted in the ukrainian language and finds them in the specificity of the Ukraine's historical and cultural development after its annexation to Russia in the middle of XVIIth c.

Key words: old-bulgarian lexisms, adoption, Ukrainian literary language, falling into disuse, annexation of Ukraine from Russia.

Стаття надійшла до редколегії 23.11.2005
Прийнята до друку 27.12.2005